

Тамара Ящук, Всеволод Хома

РАДЯНСЬКА СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ: ВИХІД ЗА МЕЖІ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ.

Частина I¹

Повоєнне дитинство

Всеволод Хома: *Пані Тамаро, щиро дякую вам від імені Студентського товариства усної історії філософії за згоду поспілкуватися. Традиційною частиною розмов, що здійснюються в межах нашої дослідницької програми «Українська філософія 60–80-х років ХХ ст.», є біографії тих осіб, яким судилося так чи інакше долучитися до філософської спільноти. Тому буде важливим дізнатися, як ви зараз сприймаєте ту епоху, на яку припало ваше дитинство? Опишіть, будь ласка, той світ, що раніше за все вплинув на ваш світогляд.*

Тамара Ящук: Як би я описала епоху, в яку зростала? Якими були повоєнні роки, роки мого дитинства, що впливало на формування мого світогляду? Це був дуже важкий час. Ми жили в невеликому (десь із 15 тисяч мешканців) райцентрі Білопільля Сумської області, куди мама переїхала на самому початку війни з Києва до своїх батьків, оскільки було неможливо залишатися самій з двома маленькими дітьми (мені було менше року, братові два з половиною рочки). Батька 22 червня, як офіцера запасу, викликали до військкомату й приблизно за три дні він уже на фронті командував взводом, а в серпні 1941 р. загинув десь біля Сквири.

Коли звільнили Київ, мама приїхала чи то наприкінці 1943-го, чи на початку 1944-го і спробувала дізнатися про долю нашої квартири в Пущі Водиці, яку батькові, як співробітнику Республіканського радіо, надали незадовго до війни. Виявилось, що там уже оселився демобілізований інвалід, і навіть обіцянки Сидора Ковпака, голови Президії Верховної Ради УРСР, до якого мама ходила на прийом, ніхто не збирався виконувати. Про долю батька стало відомо вже після 1945 року, бо він загинув в оточенні. Тому мамі, випускниці музучилища (а вона навчалася в одному класі з такими знайомими пізніше співаками, як Борис Гмиря і Петро Білинник), довелося стати не вокалісткою, а бухгалтером на вугільному складі при маленькій залізничній станції.

© Т. Ящук, В. Хома, 2022

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Українська філософія 60–80-х років ХХ століття». Після першого згадування імена учасників інтерв'ю позначаються скороченнями: Т. Я. – Тамара Ящук, В. Х. – Всеволод Хома.

В. Х.: *Чи правильно я розумію, що кар'єра вокалістки для вашої матері унеможливилася, бо Білопілля, м'яко кажучи, не тягнуло на першу сцену Європи? Не тому, що батька вважали зниклим безвісти?*

Т. Я.: Ні. Колишній мамин педагог у Київському музучилищі при консерваторії навіть пропонував їй у 1945 році їхати працювати у Львівському оперному театрі, але за умови, що вона залишить дітей в Білопіллі, і приїде сама, бо умов для перебування сім'ї не було. Мама відмовилася, бо нас не було з ким залишити: дідусь у 1945-му помер, а бабуся доглядала ще трьох дітей маминої сестри, чоловік якої теж загинув на фронті, а сама вона працювала на електростанції.

В. Х.: *Розкажіть, будь ласка, трохи докладніше про батьків, про їхній професійний шлях до війни. Яке саме музичне училище закінчила ваша мати? Який саме мала голос? Можливо, він передався і вам? Ким на радіо працював батько? Як їм вдалося отримати квартиру в Пущі (чи тоді це ще не було престижне передмістя)?*

Т. Я.: Батько закінчив Харківський літературно-режисерський інститут (здається, це теперішня Академія культури). Він був направлений після випуску в редакцію народної творчості Українського радіо, яке вже працювало в Києві, як редактор музичних передач. Він займався пошуками цікавих народних колективів і організовував їхні виступи на радіо. Мама починала навчання в Харкові, а потім із батьком переїхала до Києва. Спочатку вони винаймали житло в Святошині. Згодом, після мого народження, батькові надали житло в Пущі, в особнячку, перетвореному на комунальну квартиру. Тоді це була околиця, зовсім не престижна: на роботу їздити далеко, вигоди мінімальні, у будинку жили ще інші люди. Тобто це був той мінімум, який могли надати молодому спеціалісту.

У мами був чудовий ліричний сопрано рідкісного тембру, її могла чекати успішна кар'єра, але війна поламала всі плани. Узагалі, у маминій сім'ї чудовий голос мала й моя бабуся. Вона змала безліч народних пісень, якимось розповідала, що з її голосу записував народні пісні хтось із композиторів того часу, що гостювали влітку в садибі власників цукрового заводу в селищі Ульяновка. Я теж мала непоганий голос і в школі виступала в концертах у залізничному клубі, а в університеті всі роки була учасницею хору «Дніпро», який в той період, завдяки чудовому хормейстеру, доценту Київської консерваторії Михайлу Хардаєву, був найкращим серед вишівських колективів.

В. Х.: *В яких умовах ваша сім'я мешкала в Білопіллі?*

Т. Я.: Якщо згадувати життя в Білопіллі, то спочатку ми тулились у невеликій хаті під солом'яною стріхою разом із бабусею й дідом. Згодом до нас змушена була підселитися ще й сім'я маминої старшої сестри з трьома дітьми, оскільки їх будинок був зруйнований після нальоту німецької авіації на нашу залізничну станцію. Тітчин чоловік теж загинув на фронті (у 1943 році, біля Гомеля). Отож, після цього підселення, нам із мамою через військомат виділили половину невеликого комунального будиночка, де ми й жили багато років. Я розповідаю ці деталі, щоб увиразнити реалії того часу. На нашій вулиці практично не було сім'ї, де би хоч хтось не загинув на війні. У моєму шкільному класі в половині дітей батьки теж не повернулися з фронту. Загинули на війні також молодші брат і сестра моєї мами, ще три брати пройшли всю війну.

В. Х.: *У якому році ви пішли до школи? Мабуть, ваше дитинство було більш «дорослим», ніж у більшості сучасних дітей? Адже це був час нестатків і щоб вижити, треба було тяжко працювати.*

Т. Я.: До школи я пішла в 1948 році й добре пам'ятаю, що таке карткова система. Мама була цілий день на роботі, а ми з братом, ще зовсім малими, під наглядом когось

з сусідів стояли в черзі, щоб отоварити ці картки й безмежно раділи, коли замість цукру на талони видавали цукерки «подушечки». Ми не могли донести той кульок додому, щоб не поласувати найпростішими, але не завжди доступними тоді смаколикками. Тоді всі виживали за рахунок городу й домашнього господарства. У наші з братом обов'язки входило поратися на 7 сотках городу, доглядати за курчатами, яких навесні мама купувала в інкубаторі, рвати бур'ян на корм поросяті, яке ми тримали кожного року. Без цього, враховуючи мізерні зарплату мами й пенсію за батька, вижити було б дуже важко.

Оскільки мама працювала в системі залізничного транспорту, то нам ще пощастило з дитячим садком і школою, оскільки вони не входили в підпорядкування районного відділу освіти. Залізниця була державою в державі, мала свою систему освіти від садочків до вищих навчальних закладів, мережу поліклінік і лікарень, піонерських таборів, санаторіїв для залізничників і їхніх сімей. Усі ці заклади й установи мали свої переваги, бо фінансувалися з бюджету залізниці. Були й певні привілеї для працівників. Особливо важило забезпечення паливом за невеликі кошти, тому вдома завжди було тепло. А ще – безкоштовний квиток на подорож поїздом із сім'єю в будь-який кінець СРСР, щомісячний безкоштовний квиток в обласний центр (так звана провізійонка, тобто можливість при загальному дефіциті поїхати і щось знайти в магазинах Сум у нашому випадку). Ці подробиці я наводжу, щоб наголосити: у нас була найкраща (для тих часів) школа з найкращими в місті вчителями, великий залізничний клуб з дуже доброю бібліотекою, гуртками художньої самодіяльності й кінотеатром. У кінотеатрі завжди йшли якісь новинки, зокрема і трофейні фільми.

В. Х.: *Мабуть, бібліотека була для вас важливим місцем? Що ви читали в шкільні роки?*

Т. Я.: Я була постійною читачкою бібліотеки, перечитала всю наявну там класику. Потім я переключилася на районну бібліотеку, хоча до неї треба було йти пішки в центр міста, десь зо три кілометри. Там я знайшла справжні скарби, від яких не могла відірватись. Ця бібліотека зберегла деякі рідкісні видання ще з фондів земської бібліотеки, а також одержані в спадок від педучилища, яке перевели з нашого міста в Ромни (і в якому, до речі, навчався відомий педагог радянських часів Антон Макаренко, автор «Педагогічної поеми», мій земляк). Я знайшла багато літератури з гуманітарних наук, енциклопедичних видань. Якимось дивом у часи війни збереглося рідкісне для провінції академічне видання класики світової літератури, яке започаткував у 30-ті роки Максим Горький і яке повторили в доповненому і відредагованому вигляді в 60–70-х роках.

Ця бібліотека стала для мене місцем, де я змогла суттєво підвищити свій освітній рівень. Бібліотекарки, які бачили, що дівчина серйозно цікавиться літературою, дозволили мені самій вільно заходити в книгосховище й відбирати цікаві для мене книги з умовою ставити їх на місце в тому ж порядку. Додому я поверталась із великими паунками книг і читала до ночі, а коли мама вимикала світло, я читала під ковдрою з ліхтариком. Десь класі у восьмому я перестала читати хаотично, а склала собі цілу програму, розраховану на тривалий період. Я почала з античної літератури від Гомера, грецької трагедії, римських авторів (усе це було в нашій бібліотеці) до європейської класики. Мене дуже цікавив не тільки безпосередній зміст книг з горьківської серії, а й додатки та коментарі до основного тексту, які містили цікавий пізнавальний матеріал.

В. Х.: *Можливо, у поле вашої уваги потрапляли якісь філософські твори?*

Т. Я.: Потрапляли. Уже, мабуть, у дев'ятому класі я почала знайомитися з тими небагатьма філософськими працями, які змогла знайти на книжкових полицях. На мене велике враження справила книга Олександра Герцена «Минуле і думи». Там він, зокрема, описав свій шлях до філософії через зацікавлення німецькою класикою в гуртку московських друзів, студіювання праць Гегеля і спроби викласти своє розуміння німецької філософії в «Листах про вивчення природи». Хоч і з певними зусиллями, але я спробувала розібратись у цьому тексті. Потім була Марксова «Злиденність філософії», «Святе сімейство» Маркса й Енгельса. На очі потрапила і книга Лесінга «Лаокоон, або Про межі живопису і поезії», яку я проковтнула дуже швидко.

В. Х.: *Чи не стало це читання мотивом для обрання майбутнього фаху? І було б цікаво дізнатися, які предмети подобалися вам у школі найбільше?*

Т. Я.: Я поступово почала входити у світ філософської думки, наскільки це було доступно, і мене це, справді, зачепило. Я почала усвідомлювати, що це і є мій майбутній вибір, а не математика, яка мені дуже легко давалась у школі. До вибору математичного факультету мене спонукав мій учитель математики, Василь Іванович Стовба, що спеціально мене готував, пропонуючи якісь неймовірні завдання для домашніх і контрольних робіт. Не можу не згадати добрим словом цього вчителя від бога, світла йому і вдячна пам'ять.

Окремо хочу зупинитися на тих важливих подіях, які в старших класах змусили мене серйозно задумуватись над суспільно-політичними процесами, що розгорталися після XX з'їзду КПРС (відбувся в лютому 1956 року). Раніше я прочитала «Короткий курс історії ВКП(б)», який був у мами, бо вона, як і інші її співробітники, мусила відвідувати гурток політпросу. Викладена в цій книзі концепція, створена під керівництвом Сталіна, вийшла далеко за рамки власне історії партії, вона стала шаблоном для висвітлення вітчизняної історії XIX–XX століть.

В. Х.: *Отже, тоді вашу увагу неодмінно мала привернути відома доповідь Хрущова на тому з'їзді.*

Т. Я.: Безперечно. Публікація доповіді Першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова «Про культу особи та його наслідки» мала величезне значення для всього подальшого осмислення пройденого СРСР історичного шляху. Це був перший крок на шляху «десталінізації» в СРСР. Доповідь викликала такий великий резонанс, що її справедливо, на мою думку, називають найважливішою доповіддю XX століття. Незабаром текст доповіді був поширений в партосередках усєї країни, а на деяких підприємствах до його обговорення залучали також і безпартійних. Нерідкішим було й обговорення цієї доповіді в комсомольських осередках. Отже, «закритість» доповіді була досить умовною, хоча офіційно її текст опублікували тільки в 1989-му. У скороченому вигляді текст розіслали керівникам комуністичних і робітничих партій світу.

Тоді ж було підготовлено «пом'якшений» варіант доповіді. Його оприлюднили як ухвалу Президії ЦК КПРС від 30 червня 1956 року під назвою «Про подолання культу особи і його наслідків», де задавалися рамки припустимої критики сталінізму. Навіть я, тоді ще підліток, прочитавши в газеті «Правда» цей варіант доповіді в червні 1956 р., відчула певний шок. Бо ще порівняно недавно я бачила, як плакали вчителі в день, коли оголосили про смерть Сталіна. Пам'ятаю, як уранці, після оголошення по радіо, моя мама стояла розгублено і говорила: «Що ж тепер буде, як ми будемо жити без нього?»

В. Х.: *Як би ви тепер оцінили зміни, до яких призвела «десталінізація»?*

Т. Я.: Стало очевидним, що вся система дала тріщину й вимагає нових методів і засобів для забезпечення самого свого існування. Зміни, які поступово почалися в країні, мали своїм наслідком хоч і повільне, поступове, але незворотне, неухильне звільнення від пропагандистського мороку, що утвердився в душах, умах і світогляді радянських людей. Відбувалася переорієнтація ціннісних орієнтирів. Суттєві зміни суспільних настроїв уплинули на появу в подальшому того короткого періоду історії, який одержав назву «Відлиги» і породив рух шестидесятництва.

Університетські роки

В. Х.: Судячи з вашої розповіді, не сумніваюся, що після школи ви вирішили опанувати фах філософа. Спочатку розкажіть про умови прийому, обставини вступу, конкурс, іспити, які довелося скласти.

Т. Я.: У 1958 році я закінчила школу з медаллю і подала документи на відділення філософії історико-філософського факультету Київського державного університету імені Шевченка. Цього року змінили правила вступу для медалістів, замість співбесіди треба було скласти всі іспити на загальних підставах. Я набрала 18 балів з 20 можливих, але не потрапила до числа студентів. Набір був мізерним, десь 15 чоловік, переважно хлопців, які прийшли після служби в армії з партквитками КПРС і десь 2-3 особи, особливо наближені до керівництва факультету. Наступного року ввели нове правило, що для вступу на спеціальності «філософія», «право», «політекономія» треба мати не менше двох років трудового стажу.

В. Х.: Неприємний результат, годі й казати! Чи визнали ви його справедливим? Наскільки ця невдача вас засмутила? І де вам довелося шукати роботу?

Т. Я.: Так, довелося йти працювати. Спочатку я працювала на тимчасово вакантній посаді секретаря-машиністки в Білопільському залізничному училищі, а потім метеоспостерігачем в метеослужбі Чернігівського вищого авіаучилища. Потрапила туди зусиллями мого брата, який проходив строкову військову службу в цьому училищі на кафедрі озброєння. У метеослужбі мене зустріли досить тепло, допомогли швидко набуті необхідних знань і навичок. Я навіть одержала там подяку начальника училища з внесенням у трудову книжку й занесенням на Дошку пошани училища за виявлення напередодні важливих навчань трьох військових округів (Київського, Прикарпатського, Західного) шпигунського повітряного зонда. А ще саме в метеослужбі хлопці-радісти строкової служби долучили мене до регулярного прослуховування таких радіостанцій, як «Свобода», «Голос Америки», «Німецька хвиля». Службові армійські рації легко ловили їхні хвилі й ми ночами на чергуванні їх слухали.

В. Х.: Надалі ви, мабуть, не полишали спроб вступити на філософське відділення?

Т. Я.: У ті роки, коли працювала в авіаучилищі, я намагалася подати документи на відділення історії, щоби потім, у межах факультету, перевестися на відділення філософії. Але мої стабільні 18 балів мені так і не допомогли. І найбільшу образу в мене викликало те, що зараховували абітурієнтів з 17, навіть із 16 балами, яких дотепно називали «позвоночники»: було багато родичів співробітників факультету тощо. За мною не було нічиєї спини, я не належала до вихідців з робітничо-селянського середовища (мама – службовець), яким надавалися пріоритети в доступі до вищої освіти. Проритися було важко.

В. Х.: Отже, йшлося про очевидну несправедливість, що маскувалася у форми «справедливого конкурсу». Чи не могли б ви докладніше розповісти про те, як це виглядало на практиці?

Т. Я.: Передостання моя спроба особливо мене вразила. Я одержала на попередніх трьох іспитах три п'ятірки, на останньому, з німецької мови, в аудиторію зайшов декан факультету, щось пошептав на вухо викладачці, вона очима йому показала на мене, і він пішов. Екзаменаторка одразу викликала мене відповідати, хоча я не мала ще й п'яти хвилин на підготовку і не встигла перекласти текст. Я почала відповідати, як то кажуть, «з листа», перекладаючи текст. Викладачка грубо мене зупинила, сказала, що я не можу виконати необхідний переклад. Поставила якесь питання з граматики, я відповіла правильно. Вона мене зупинила і сказала, що я не заслуговую на позитивну оцінку і мені вона поставить двійку. Я почала заперечувати. На щастя, зайшла друга екзаменаторка, яка десь виходила раніше, і побачивши, що є конфлікт, звернулася німецькою до колеги. Та почала, знову таки німецькою, говорити, що я не переклала текст, не відповіла на питання з граматики. Тут я не витримала, сказала, що вона говорить неправду, вона свідомо не дала мені підготуватись і показати свій рівень підготовки. Друга викладачка спитала мене, чи зрозуміла я, про що вони говорили і попросила перекласти зміст розмови. Я це зробила, бо насправді зовсім непогано знала німецьку, і попросила другу викладачку поставити мені додаткові питання. Вона це зробила, я відповіла на всі питання. Стало очевидно, що так просто мене не зламати, назріває скандал, в який встрявати другій викладачці явно не хотілось. На знаки, які їй подавала колега, вона не зреагувала і сказала, що мова про двійку не йде, але оскільки вона не була присутня на початку іспиту, то можна поставити задовільно, з попередніми п'ятірками я все одно буду мати прохідний бал. Але мої фатальні 18 балів не допомогли, мене не зарахували, хоча знову, уже вступивши наступного року, я зустрічала зарахованих з 16 балами.

В. Х.: *Якщо такі речі відбувалися вже на межі 50–60-х, то це руйнує міф про «прекрасну радянську освіту», яка, мовляв, почала псуватися лише під кінець СРСР.*

Т. Я.: Я тому так детально й оповідаю свою епопею, щоби показати всю гнилість і продажність радянської системи доступу до вищої освіти, особливо на престижній факультеті, для дітей з соціальних низів. Якщо в тебе не було номенклатурної рідні, впливових зв'язків або партквитка в кишені, то навіть твій високий рівень підготовки тобі не допомагав. Коли вперше в Києво-Могилянці ввели вступне незалежне тестування, це відкрило дорогу для талановитих дітей без зв'язків. Я в цей час уже почала там працювати як сумісник, основна робота була в КНУ, і не могла не відзначити набагато вищий рівень могилянців порівняно з моїми студентами в КНУ. Працювати з могилянцями було одне задоволення. Досвід Могилянки таки спонукав міністерських бюрократів впровадити, нарешті, систему ЗНО.

В. Х.: *Коли ж вам вдалося вступити в університет?*

Т. Я.: У 1961 році я була, нарешті, зарахована на відділення філософії, набравши 19 балів. Відділення зазнавало в той рік радикальних змін. Уперше після довгого періоду набрали 50 студентів. Суттєво змінився й навчальний процес. Керівництво не було впевнене, що таку кількість випускників за п'ять років можна буде працевлаштувати за фахом. Тому вирішили додати в диплом ще одну спеціальність і готувати одну групу не лише як філософів, але і як шкільних вчителів історії, а другу – як шкільних вчителів хімії і біології.

В. Х.: *Дуже цікаво! Я чув, що колись на філософському вивчали хімію (біологія збереглася ледь не до кінця 80-х), але не знав, що це зумовлювалося отриманням додаткового фаху. Чи отримали, зрештою, студенти «природничої» групи додатковий фах біологів-хіміків? І в яку групу було зараховано вас?*

Т. Я.: На жаль, такий експеримент проіснував недовго. Десь на 4 курсі нашу природничу групу приєднали до гуманітарної і цикл підготовки з хімії і біології ми не завершили. Натомість почали слухати історію від Нового часу. Такі зміни мали як об'єктивні підстави (у школах ввели курс суспільствознавства й нам планували виступати в диплом цей фах), так і кадрові. Професор Копнін, який був ініціатором перебудови філософської освіти в умовах початку науково-технічної революції і необхідності досліджень з теорії пізнання, філософських проблем природознавства, вважав, що природничо-наукові знання лише підвищують фахову підготовку в галузі філософії.

В. Х.: Як ви сприйняли цю зміну?

Т. Я.: Не лише я, ми всі були розчаровані, бо нам дуже подобалися ті природничі курси. Їх читали блискучі викладачі з біофаку, хімфаку, чудові фізики й математики. Математику, щоправда, залишили для всіх.

В. Х.: Два уточнювальних питання. Як формувалися згадані вами групи: за бажанням чи директивно? І що ви мали на увазі, коли сказали про «кадрові» підстави змін, пов'язавши їх із Павлом Копніним? Копнін у 1962 році очолив Інститут філософії, а ваш 4 курс припадає на 1965–1966 роки. Тож прямого стосунку до факультету Копнін тоді вже не мав. До речі, у 1965-му філософське відділення знову стало окремим факультетом, який очолив Володимир Шинкарук. Можливо, ви мали на увазі нову політику нового керівництва?

Т. Я.: Вибір напрямку був цілком добровільним, за бажанням. Ті, хто добре почував себе в галузі природничих дисциплін, ішли в природничу групу, а в гуманітарну – інша частина. Хочу уточнити, мій 4-й курс припадав на 1964–1965 рік, і в цей час на відділенні вже почалась перебудова учбових планів. Нам дали завершити 1963–1964 рік за старим поділом, щоб ми змогли хоча б отримати відносно цілісні знання з біології, прослухавши курси ботаніки і зоології, а також хімії, де пройшли розділ неорганічної хімії, деякі доповнювальні до нього розділи й зупинилися перед курсом органічної хімії, а з нового навчального року нашу групу приєднали до гуманітарної, де якраз розпочинали курс нової і новітньої історії. Прихід Володимира Шинкарука як декана вже філософського факультету мав суттєве значення для подальшого перегляду й оновлення філософської освіти.

В. Х.: Отже, про корупцію і соціальну несправедливість (і це в державі «робітників і селян») ми поговорили, про освітні експерименти теж. Саме час згадати, що ви навчалися, принаймні до жовтня 1964 року, у так звану епоху Відлиги. Якою ви запам'ятали цю епоху, особливо у зв'язку зі станом справ у філософії? Які відмінні риси Відлиги важать для вас найбільше?

Т. Я.: До слова, про корупцію і соціальну несправедливість (у державі «робітників і селян») Це ж класика Орвела: усі тварини рівні, але деякі рівніші, точніше не скажеш! Час мого навчання на філософському факультеті можна охарактеризувати як період радикальних змін у всьому навчальному процесі. Вони стосувалися і навчальних планів, і викладацького складу, і змісту та спрямованості навчальних курсів. Після розвінчання культу особи в другій половині 1950-х і на початку 1960-х років ситуація в країні, у тому числі й у філософській царині, стала кардинально змінюватися на краще. За умов так званої Відлиги монопольне становище марксистсько-ленінської філософії сталінського штибу втрачалося дедалі більше, що давало місце для серйозних філософських досліджень. Цьому сприяла поява певних паростків свободи, викликаних очевидними потребами якісно змінити наявну суспільну реальність. Виразним було прагнення звільнитися від жорсткого ідеологічного нагляду у сфері науки й

культури. Можна говорити про прояви, спочатку доволі обережні, наукового вільнодумства.

Також важливу роль відіграло й відкриття ширшого доступу до тогочасних джерел новітньої світової філософської думки. Щоправда, і після того доволі довго йшлося лише про спеціальні відділи бібліотек, «спецхрани», де треба було пред'явити довідку на право доступу, її видавали дослідникам за місцем роботи. Як приклад: працю Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» я одержала 1986 року в московській бібліотеці ІНІОНу (Институт научной информации по общественным наукам) на підставі довідки з університету, яка свідчила про необхідність цього джерела для виконання планової наукової роботи. Щоправда, уже в 1990 році великий том перекладів вибраних творів Вебера, включно з «Протестантською етикою», вільно продаватиметься в книгарнях.

В. Х.: *Але ж новий час завжди пов'язаний з новими людьми. Чи можемо ми говорити про певну зміну поколінь на межі 50–60-х?*

Т. Я.: Той дух змін, який став відчутним на початку 60-х років, справді був пов'язаний із масовим приходом у науку молоді. І ця молодь спрямувала свої творчі новаторські зусилля на розв'язання філософських проблем, які далеко виходили за межі філософського канону попередньої епохи. Серед тих молодих викладачів, які прийшли на відділення філософії, добрим словом слід згадати Ігоря Бичка, Валерія Босенка, Михайла Булатова, Євгена Жарікова, Вілена Черноволенка, Володимира Шинкарука. Окремі курси читали і співробітники Інституту філософії: Вілен Горський, Петро Дишлевий, Сергій Кримський, Петро Йолон, Мирослав Попович і інші. Цей дух змін не був би так успішно втілений в затхле життя відділення філософії, якби не творчий та організаторський талант Павла Копніна. Копнін прибув до України з Москви наприкінці 1950-х і став працювати спочатку в Київському політехнічному інституті, згодом перейшов на роботу в Київський держуніверситет, де очолив кафедру діалектичного і історичного матеріалізму, поширивши свій вплив на філософське життя в межах усєї України.

В. Х.: *Ви, мабуть, ще встигли послухати лекції Копніна до його переходу в Інститут філософії?*

Т. Я.: Курс з теорії пізнання, який читав Копнін, мені запам'ятався як глибиною змісту, так і особливою манерою викладу. Він був блискучим лектором, неперевершеним імпровізатором. Пам'ятаю один випадок, коли Павло Васильович розпочав виклад планової теми, а потім випадково звернув увагу на розміщений на стіні текст Шевченка «і все йде, все минає, і нема тому почину і краю немає», який мав би ілюструвати, що таке діалектика. Копнін здивовано дивився на цей плакат кілька секунд, а потім видав десь хвилин на 40 блискучий аналіз того, чим є насправді діалектика.

В. Х.: *Які, на вашу думку, особисті риси Копніна зумовили той ефект, який він справив на українську філософську спільноту?*

Т. Я.: Багато з тих науковців і викладачів, які працювали з Копніним, визнавали, що він був природженим генератором нових наукових ідей. Він мав загострене відчуття проблемної ситуації та неабияке вміння вибирати правильний напрям наукового пошуку. До того ж, попри дуже непросте й неоднозначне ідеологічне становище в УРСР (популярним було тоді висловлювання: «коли в Москві стрижуть нігті, у Києві рубають пальці»), він усвідомив, у чому саме полягають завдання розвитку філософської науки в «післякультурний» період. Саме з його ім'ям пов'язана низка конкре-

тних ідей та гіпотез, визначення нових наукових напрямів, встановлення тісних зв'язків із представниками природничих наук, які в умовах початку науково-технічної революції гостро потребували розробки проблем методології наукового пізнання й шукали співпраці з представниками філософського знання.

У взаємодії з такими визначними науковцями, як Віктор Глушков, Микола Амосов, ця співпраця налагоджувалась, відбувалися спільні семінари й конференції, філософська й науково-природнична молодь організували спільні дискусії з актуальних проблем розвитку наукового пізнання й суспільних проблем. Пам'ятаю такий дискусійний клуб, організований десь на початку 60-х років студентами фізфаку університету разом із філософами та іншими гуманітаріями. Мені вже пощастило відвідувати ті загальносоюзні наукові конференції, які відбувались у Києві, на яких Копнін представляв у своїх виступах розроблене ним концептуальне бачення першочергових завдань розвитку філософської думки, звільнення її від пут догматизму й ідеологічної обмеженості.

В. Х.: *Чи можна сказати, що на хвилі десталінізації Копнін запропонував продуману програму оновлення радянської марксистської філософії?*

Т. Я.: Так, це була цілісна програма не обмеженого ідеологічними нормами збагачення категорійних структур діалектичного матеріалізму, а також раціоналістичного переосмислення його ідейних засад і місця у сфері наукового пізнання, обґрунтування необхідності творчого осягнення здобутків світової філософської науки. Копнін послідовно впроваджував нові підходи до радикального перетворення спектру філософських досліджень. Його творча спадщина, викладена в таких його працях, як «Логічні основи науки», «Діалектика як логіка» та ін., стала важливою складовою як подальшого розвитку української філософської думки, так і модернізації філософської освіти. Але роль Копніна не зводилась лише до його новаторських наукових підходів. Це була особа з неймовірною харизмою, з особливим даром комунікації, тонким дипломатичним вмінням обійти гострі кути, не відмовляючись від суті проблеми. Саме ці його людські якості сприяли успішній реалізації його програми оновлення філософських досліджень, що поклато початок формуванню відомої і шанованої в СРСР Київської філософської школи.

В. Х.: *Утім, не один лише Копнін був прикметною постаттю в ті часи. Коли ви вступили в університет, Володимирові Шинкарукові було вже 33 роки. І він теж мав репутацію яскравого викладача.*

Т. Я.: Філософська освіта, яку завдяки справжнім фахівцям одержували студенти відділення філософії (а з 1965 року вже окремого філософського факультету) Київського університету, спиралася на міцний фундамент німецької класичної філософії. Її основи ми засвоїли завдяки лекціям Володимира Шинкарука, на мій погляд, видатного українського філософа. Класним доповненням до них були семінарські заняття, які вів Михайло Булатов. Саме він привчив нас до глибокого опанування першоджерел, до ґрунтового аналізу текстів. Результати історико-філософських досліджень Шинкарука, розроблений ним новий підхід до осмислення класичної філософської традиції знайшли свою реалізацію в його педагогічній діяльності. У своїх зразково логічно структурованих, переконливо аргументованих лекціях він тихим, без зовнішніх ефектів, голосом відкривав нам світ філософії Канта, Гегеля, Фіхте, Шелінга. За стилем його лекції дуже відрізнялися від Копніна, але за змістом і глибиною були рівнозначні. Особливу увагу він приділяв новому розумінню предмета філософії, її функцій, завдань і значення для розвитку науки, суспільства та духовної культури. Філософія в його викладі розкривалась як загальна методологія пізнання, як метатеорія

розвитку наукового знання, у формі своєрідного «метааналізу» основних форм функціонування й розвитку цього знання (ідея, гіпотеза, концепція, теорія, факт тощо). Він наголошував на ролі філософії в логічному аналізі мови науки, а також на дослідженні таких тем, як основні типи наукової раціональності, трансформації наукових картин світу, історичні закономірності розвитку природничих і гуманітарних наук.

Ці дві постаті справді відіграли визначальну роль в розвитку української філософської думки й освіти на зламі епох в радянській історії.

В. Х.: *Але, мабуть, не можна сказати, що всі ваші викладачі були того ж рівня, що й Шинкарук. І, можу припустити, далеко не всі були прихильниками нових віянь.*

Т. Я.: Так, це правда. Паралельно з прихильниками оновлення, на філософському факультеті була й інша частина викладацького корпусу, прихильна до старих догматичних наративів, до охорони «чистоти» офіційної ідеології. Їхні позиції особливо зміцнилися після усунення від влади Микити Хрущова й поступового відходу від послаблень часів Відлиги. Здебільшого ці викладачі не вирізнялися високим рівнем професіоналізму, бубнили тексти зі своїх поживклих конспектів. Не зможу зараз навіть згадати їхніх прізвищ і змісту їхніх лекцій. Часто, замість нудьгувати на їхніх парах, ми з подругою бігали в кінотеатр «Київ» на площі Льва Толстого. Запамяталась із тих часів висловлена одним із керівників факультету настанова: наука може й зачекати, ідеологія ж має бути на першому плані.

В. Х.: *Можливо, ви чимось запам'ятали Федора Єневича, Миколу Овандера, Миколу Шлепакова, Олександра Раєвського, Федора Москаленка, Івана Підгрушного, Володимира Танчера, Євгена Федоренка, Федора Байкіна, Володимира Дмитриченка, Людмилу Марисову, Павла Курочкіна, Анастасію Пашкову, Миколу Третяка, В'ячеслава Кудіна, Данила Остряніна?*

Т. Я.: Зі згаданих вами імен можу добрим словом згадати Павла Курочкіна, який був моїм офіційним науковим керівником в аспірантурі. Як розумна людина, він одразу зрозумів, що я прийшла вже з чітко визначеною темою і концепцією дисертації, тому не потребує постійного контролю. Він потім говорив, що вирішив поставити експеримент із такою непокірною аспіранткою й дав повну свободу. Він прочитав уже готову роботу, не зі всіма положеннями погодився, але підписав підготовлений мною відгук наукового керівника й випустив на захист. Я бачила, що він хвилюється за наслідки мого свавілля, але не буде заважати. Як людину я його дуже поважала, це був фронтовик, який пройшов пекло Сталінграду, порядна людина, за якою ніхто не помічав якоїсь підступності, підлоти. Він завжди намагався бути справедливим по відношенню як до студентів, так і своїх колег. Як лектори позитивно запам'яталися Дмитриченко, Пашкова, Танчер. Про інших не хочу нічого говорити.

В. Х.: *Ви сказали про відхід від послаблень Відлиги. У чому він виявлявся і які наслідки мав?*

Т. Я.: Посилився нагляд за студентськими настроями, почалися репресії відносно носіїв вільнотумства, особливо на філологічному і на факультеті журналістики. Деякі заборони доводилися до дебілізму. Наприклад, заборонялося 22 травня, у День перепоховання Шевченка, наблизитися до його пам'ятника. Уже зранку в парку біля Червоного корпусу в різних його кінцях сиділи «художники» в цивільному з мольбертами, які уважно спостерігали, хто підходить до пам'ятника. Той, хто це зробив, вважався прихильником «українського буржуазного націоналізму» і був кандидатом на

виключення з університету. Це при тому, що університет носив ім'я Кобзаря, в університетському хорі ми виконували «Заповіт», «Рече та стогне Дніпр широкий», де з особливим піднесенням звучали рядки «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте...»

Але нові віяння вже не можна було спинити, і саме в 70-ті роки на факультеті, у часи деканства професора Петра Дишлевого і за його сприяння, відчутно зріс обсяг наукових досліджень у галузі філософських проблем природознавства, методології наукового пізнання. Ці дослідження спиралися на новітні концепції, дискутовані у світовій філософії. Розвивалася і студентська науково-дослідницька діяльність. Дишлевий був ініціатором створення Студентського наукового товариства, з якого вийшло багато відомих науковців, таких як Ірина Бекешкіна, Євген Бистрицький, Анатолій Єрмоленко, Анатолій Лой, Віталій Табачковський, Микола Тарасенко (майбутній декан філософського факультету), Валерій Хмелько (засновник КМІСу й кафедри соціології Могилянки) та інші.

Одержано / Received 20.12.2021

Tamara Yashchuk, Vsevolod Khoma

Soviet social philosophy: escape from the frame of historical materialism. Part I

Interview of Vsevolod Khoma with Professor Tamara Yashchuk within the framework of the research program “Ukrainian Philosophy of the 60s-80s of the 20th Century” of the Student Society of Oral History of Philosophy.

Тамара Ящук, Всеволод Хома

**Радянська соціальна філософія: вихід за межі історичного матеріалізму.
Частина I**

Інтерв'ю Всеволода Хоми з професором Тамарою Ящук у межах дослідницької програми «Українська філософія 60–80-х років XX століття» Студентського товариства усної історії філософії.

Tamara Yashchuk, doctor of sciences in philosophy, professor emeritus of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Тамара Ящук, д. філос. н., професор-емерит Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: yashyk4286@gmail.com

Vsevolod Khoma, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Всеволод Хома, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mailhap25@gmail.com
